

Vilko Novak

Madácheva Tragedija človeka

Sredina devetnajstega stoletja je prinesla madžarskemu leposlovju pomembna epska dela Aranya, Petöfija, Vörösmartyja, najbolj pa je osvojila evropski literarni svet miselno alegorična Madácheva Tragedija človeka. Poleg Petöfijevih pesmi je to delo najznačilnejši predstavnik starejše madžarske literature v svetu.

Imre Madách (izg. Madač), potomec plemiške družine, se je narodil 21. januarja 1823 — v letu Petöfijevega rojstva — v Dolnji Stregovi, ki je slovaško mesto. Zgodaj je izgubil očeta in doraščal je pod vodstvom odločne in pametne matere v bogatem okolju domačega dvorca. Slabotni deček je duševno zgodaj dozorel in iskal zadovoljstva v branju ter razmišljanju, zgodaj pa tudi v literarnih in slikarskih poskusih. Katoliško religioznost svoje mladosti je kot pobudo in snov uveljavil tudi v svojem literarnem delu. Zgodaj je prišel v Budimpešto, kjer je študiral filozofijo in pravo. Tu ga je zajelo silno madžarsko narodnostno gibanje, ki mu je bil duša mecen, socialni in kulturni reformator grof Štefan Széchenyi. Madách se je družil z vrstniki plemiči, med katerimi je bil tudi poznejši zunanji minister grof Julij Andrassy.

Po študijah je po običaju plemičev stopil v županijsko službo kot podnotar v mestecu Balassa Gyarmat. V veseljaškem malomeščanskem okolju se vaše pogreznjeni samotarski pesnik ni počutil ugodno. Iskal je družbe v delih evropskih pesniških in filozofskih vrhov. Iz tega življenja v duhovnih sferah ga je vrgla vroča ljubezen v nesrečen zakon z lahkomišelnim dekletom. Toda rahločutni pesnik je le deset let prenašal trpljenje skupnega življenja, nakar sta se ločila. Osebnostno — družinsko stisko pa je večala in pospeševala še burna doba 1848/49. Dasi ni bil pesnik političen revolucionar, je stopil v madžarskem narodnem uporu na Košutovo stran. Obžaloval je, da zaradi slabotnega zdravja ni mogel v boj. Toda nesreča mu kljub temu ni prizanesla: sestro z možem in sinom so mu ubili po porazu pri Világosu; brat mu je umrl tisti čas za nalezljivo boleznijo in končno je bil 1852 sam od avstrijskih oblasti zaprt, ker so ga osumili vohunstva, ko je skrtil v svojem dvorcu nekega Košutovega pripadnika. Leto dni je preživel v bratislavskih in peštanskih ječah. Medtem se mu je žena docela izneverila in ko se je vrnil iz ječe, sta se razšla.

Težko preskušena pesnika je zvalilo študiranje, razmišljanje in pesniško ustvarjanje v svoje zdravilno območje. Dalje časa je snoval pesnitev o človekovi usodi na zemlji in v letih 1859/60, v trinajstih mesecih, je napisal Tragedijo človeka. Ko jo je prebral njegov prijatelj, ga je nagovarjal, naj jo čim prej izroči javnosti. Toda Madách ni imel literarnih zvez in šele ko je bil 1861 izvoljen za poslanca v obnovljeni parlament, se je seznanil s tedaj najveljavnejšim madžarskim pesnikom Aranyem. Iz ljudstva izišli demokrati Arany je z nezaupa-

njem sprejel plemičevo pesnitev ki je pa ni v celoti prebral, ker ni vzbudila v njem ugodnega vtisa. Na ponovno posredovanje se je Arany znova poglobil v rokopis in bil navdušen za Madáchevo delo, ki je 1862 bilo natisnjeno in prineslo pesniku na mah slavo, članstvo literarnih družb in Akademije.

Po teh pobudah je nadaljeval z delom, napisal dramo *Mojzes*, več novel in povesti ter študijo o medsebojnem vplivu estetike in družbe. Slabele pa so njegove telesne moči, srčna napaka ga je vrgla v posteljo, kjer je nadaljeval z delom. Umrli je 5. oktobra 1864 v rojstni hiši.

Madáchevo pesnitev so običajno razčlenjevali v tri dele: v okvirne štiri prizore (prvi trije in zadnji) z bibličnim motivom, podobe iz zgodovine in podobe iz sedanjosti ter prihodnosti (od XI. do XIV. prizora). Toda ta delitev je le zunanja, kakor tudi razlikovanje med »okvirnimi« in vizionarnimi prizori. Zakaj vse prizore veže borba zastopnika človeštva, ki se v prvih prizorih začne ter zveni do konca.

Snovni razbor pokaže, da so prvi trije prizori in zaključni zajeti iz svetega pisma. Prizor v raju je zasnovan na Jobovi knjigi I, 6—12, enako kot Prolog Goethejevega Fausta. Zadnji prizor pa temelji na 38. in 42. delu Joba. Namesto enega rajskega drevesa je uvedel Madách dve drevesi. Biblično snov tretjega prizora je pesnik razširil, ko je nakazal nadaljevanje Luciferjeve borbe z Bogom v borbi prvega človeka in vsega človeštva. V sanjskih prizorih so mu nudile snov poleg zgodovine še socialne teorije, nad kar se je dvignila še njegova domišljija, ki je na ekspresionističen način poustvarila duhá glavnih zgodovinskih dob in privid bodočnosti. Pesnik ni ustvaril tragedije posameznih junakov iz zgodovine, marveč je prikazal gonilne ideje in značilnosti dobe. Vendar nastopa Adam — zastopnik človeštva trikrat z zgodovinskim imenom kot Miltiades, Kepler in Danton. Manj določen je že Tankred (iz Tassa). Ni pa imel Madách namena, podati vernih zgodovinskih likov, zato je marsikaj vnesel zaradi svojega namena.

Na zgodovinske slike je vplival Hegel, katerega delo *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* je bilo na Ogrskem razširjeno. To dokazuje zlasti pojmovanje, da je napredek in razvoj človeštva vodilna misel njegovih vodilnih osebnosti. Tudi Heglovo misel o primeri raznih kultur z razdobji človeškega življenja je ponazoril v Adamovih starostnih obdobjih. Literarna zgodovina je že do podrobnosti ugotovila vse vire, iz katerih je črpal Madách snov zgodovinskih prizorov. Posebej je zanimivo, da je druga Keplerjeva scena zasnovana na Mefistovem pogovoru z učencem v Goethejevem Faustu, francoski prizor na Timonovi *Livre des Orateurs* in londonski na Madžara M. Lukácsa *Nekaj besed o socializmu*. Falanster si je zamislil po Fourierjevi teoriji, poznal pa je tudi Platonovo Republiko, na katero spominja. Vplivala sta lahko tudi A. Smith in Büchner. O sončnem ohlajenju sta tisti čas pisala Helmholtz in Madžar Nendtvich.

Zgradba Madácheve pesnitve se razvija v znamenju boja med Luciferjem in Gospodom, pozneje s človekom. Kakor slavi začetek v

Gospodu misel, moč in dobroto, tako se te tri vrednote izražajo v glavnih osebah Luciferju (razum), Adamu (moč) in Evi (čustvo). Boga samega kaže na začetku kot stvarnika, ob koncu kot večnega sodnika. Z Adamom govori z apostolovimi besedami, včasih po Evinih slutnjah in kot notranji glas. Tudi zemeljski duh je Njegov služabnik, ki je zakon in naravni red. Lucifer je močno doživljena stvaritev Madácheva. V njem sta spojena dva svetopisemska satana: rajski zapeljivec in duh zanikanja, upora. Kot pri Byronu nastopa tudi tu hudič kot osvobojevalec od božjega gospodstva. Kot Mefisto je tudi Lucifer spremljevalec, ki mu je dana le oblast nad Adamovim zemskim bivanjem. Madách pa je iz vseh teh potez ustvaril enotno in z lastnim doživljanjem prepojeno postavbo.

Eno glavnih spornih vprašanj madžarske kritike ob komentiranju Madáchevega dela je bilo: ali kaže Lucifer zastopniku človeštva nalašč take prizore iz bodočnosti, ki ga ženejo v obup in mu pri tem laže, ali pa je pesnik v takó izbranih in prikazanih podobah podal svoje pesimistično naziranje o človeštvu? Označili so delo celo kot »Hudičevo komedijo«, kjer je Lucifer intrigant, a pesnik sam je proti takemu umevanju izjavil: »Raje bi bil napisal slabo Tragedijo človeka, v kateri bi se mi ne posrečilo uveljaviti velike in svete ideje, kot dobro hudičevo komedijo, v kateri bi te ideje osmešil.« Pesnik je tedaj tudi v zgodovinskem dogajanju oblikoval po lastnem pojmovanju. Razočaranje je gonilna sila dejanja, zato nastopa Adam v vsakem razdobju prepozno. Lucifer hoče človeški rod nravno in telesno pogubiti. Odvrne ga od Boga, ki ga pa reši; vendar ostane v človeku — dvom.

Adam je nosilec idej in naziranj, vendar v posameznih prizorih tudi poedinec, zapleten v dramatski življenjski boj. On je tudi Madácheva najizvirnejša postava v pesnitvi, brez vzora v literaturah. Adam je osrednja osebnost, zaradi njega se vse dogaja, v njem se križajo ideje in borbe, iz njega izvirajo vprašanja in dvomi. Oba spremljevalca se prilagodita njegovi podobi v posameznih prizorih. V njem sta spojena večni človek, zastopnik človeštva, in poedinec. Pesnik je posrečeno združil v njem zastopnika človeštva in človeške osebnosti v posameznih značilnih zastopnikih zgodovinskih razdobj, iz katerih se takorekoč sestavlja celotna podoba Človeka. Adam je idealist v nasprotju z materialistom Luciferjem. Poleg moči je druga njegova značilnost tista veličina, ki izvira iz predanosti poslanstvu.

Borba med Luciferjem in Adamom pa ni omejena le na njiju, marveč je Adamov konkretni nasprotnik — množica. Lucifer je njen zaveznik, hujskač.

Eva je tudi zastopnica človeštva. Adam se stalno zaveda, kdo je in tudi Evo v vseh položajih spozna kot svojo tovarišico, večno spremljevalko. Eva se prikaže v slehernem prizoru pomlajena in živi zaokroženo življenje v njem. Ne išče smisla življenja in se ne bori kot Adam. Eva tedaj ne sanja teh prividov, marveč je le postava v Adamovem snu, kar je glede na izhodišče zgodovinskih prizorov psihološki nemogoče. Udeležuje se le moževega čustvenega življenja; a nikakor ni ponižana, marveč

rešiteljica življenja. Po nekem naziranju je vsa borba med Adamom (apolinični princip) in Evo (dionizični princip), ki je temno prapočelo, glas narave v človeku.

Osnovna misel pesnitve ni izrazljiva v posameznem značilnem njenem reku. Več osnovnih misli se v Tragediji zliva v poudarek, ki daje delu bistveno vrednost. Nekatere teh misli je izrazil že v svojih manjših pesnitvah in njegov miselni razvoj vodi iz pesimizma skozi očiščujoče trpljenje v religiozno pomirjenje. Lucifer je izraz prve njegove dobe, ko se mu zdi človek igrača zlega duhá. Dualizem npravnega svetá je izhodišče njegovega dela. Toda ob snovanju in ustvarjanju ga je pomirjenje z usodo in uteha dela dvignila, da se je zoper Luciferjevo zanikanje postavil z Adamovim stremljenjem in zaupanjem. Borba je življenja cilj in ono sámo — po besedah v vseмирskem prizoru drame. Osvetljuje pa to borbo z upodabljanjem drugih idej: napredka, svobodne volje, razmerja vélikih duhov do množice in še... Pomembna so vprašanja zaključnega prizora: nesmrtnost in človekovo večno hrepenenje po njej, napredek in npravna popolnost, osebna žrtev.

Človek je križišče dobrega in zlega, moči in slabosti, plemenitega in zlobnega; niha med skrajnostmi, umiriti se v svoji dejavnosti ne more — to so viri njegove zgodovinske tragike. Najbolj razviti poedinci se boré za vse človeštvo, toda njih idej ne doume množica, katere žrtev postanejo. Plemeniti duhovi padajo, toda v plemeniti borbi. Ženska pa je ohranjevalka plemenitih nagibov, ona budi božjo iskro v duši.

V pesnitvi, ki je kljub vsej trpkosti spoznanja, spremljajočega človeka od raja do poslednjega konca, izraz zaupanja in optimizma, pa je vendar vidna dvojnost: zgodovinski prizori do sodobnosti kažejo kljub vsemu zlu in neuspehu napredek človeštva, plemenite poedince, prizadevanje kvišku; od slikanja sodobnega življenja dalje ter v vsem pre-roškem prikazovanju bodočnosti in konca človeškega rodu pa prevlada v pesniku pesimizem. Tu postane pesnitev resničen sen, ki ne prikazuje pesnikovega spoznanja iz zgodovinske preteklosti, marveč njegov dvom in strah za človekov razvoj. Izhodišče mu je temna podoba sedanjosti, ki napoveduje nov čas, uničujoč veljavo poedinca in prinašajoč za hudo bolezen še slabše zdravilo. Ne vemo drugega o bodočnosti človeštva — navzlic socialnim in fizikalnim teorijam —, kakor da mu je sojena borba do konca. Minulost in narava človekova to dokazuje. Zato izzveni Madácheva pesnitev v božje besede: človek, bôri se in trdno upaj!

Oblikovno pesnitev ni na višku. Njena teža je v miselnem bogastvu. Pesnik, nesrečen in nemiren, je v trinajstih mesecih izoblikoval svojo snovi, domišljije in domislekov bogato pesnitev. Vprašanje zase je dramatičnost dela — in eden izmed odgovorov nanj so razne okrajšane odrske priredbe. Tudi jezikovno Madáchevo delo zaostaja za pesnitvami velikih sodobnikov Petöfija in Aranya. Zadnji je celó dopolnil in popravil mnoga mesta končne redakcije. V njegovem ritmu ni očarljive godbe, kakor bi se lomil pod težo misli in borbe. Odlikuje pa ga kleno izražanje misli in v tem je Madách besedni umetnik.

Literarno sorodstvo tega izvirnega in uveljavljenega dela je vendar številno in primerjava z njim zanimiva prav zato, ker je navzlic mnogim skupnim potezam madžarska pesnitev samonikla. Sklepajo, da je Madách poznal Slovaka Avgusta Doležala Tragedijo, ki zanima ves svet, v katere dve sto šestdesetih poglavjih je v slogu misterijev prikazana usoda prvih ljudi do Abelove smrti. Na zvezo najdoločneje kažejo zaključne besede, ki so v obeh delih skoraj iste. Obe deli sta pa v sorodu z Miltonovim Izgubljenim rajem, kjer v enajstem spevu nadangel Mihael pokaže Adamu zemeljsko oblo in mu v prividu kaže bodočnost človeštva, da ga potolaži glede usode njegovih potomcev. Toda ta skupnost veže le prve prizore. V Calderonovem auto Življenje sen (ne v istoimenski drami) so prikazani prizori v rajju. Vsa navedena dela pa so končno snovno zajeta iz biblije.

Tudi zgodovinska snov posameznih dob je bila obravnavana v dramah: faraon spominja na Byronovega Sardanapala, Kepler na Miltonove drame; pripovedke o Ahasverju in letečem Holandcu so tudi zapustile kak sled. Vizija z zgodovinsko in nravno-versko snovjo je tudi Dantejeva Divina Comedia. V Selleyevi Kraljici Mab osvobodi vilinja kraljica dušo telesa in ga vodi po vsemiru, da mu razkaže v podobah minuloost in bodočnost. Čeprav navadno nazivajo Madáchevo pesnitev »madžarski Faust«, vendar kaže še največ sorodnosti z Viktorja Hugoja Legendo stoletij tako glede osnovne ideje kot v zgradbi in nekih posameznostih. Toda vedeti je treba, da je prva serija Hugojevega dela izšla nekaj mesecev pred dovršitvijo Madácheve pesnitve, druga pa 1877. Hugoju je človeštvo kolektiven posameznik, a človeka gleda preabstraktno. Toda vpliva vseh imenovanih del na Madácha ni mogoče dokazati — najbolj verjeten je še Shelleyev — in tudi njen ni, saj se veliki duhovi ukvarjajo pogosto z upodabljanjem sorodnih idej in snovi. V tem primeru pa gre še za posebno splošno snov. Gotovo pa sta vplivala na Madžara Byronov odlomek Preoblikovani nestvor in Kajn, najmočneje pa Goethejev Faust. Ta dela je imel v svoji knjižnici.

V Byronovem Preoblikovanem nestvoru začara satan Arnolda v Ahila, sam si nadene njegovo zagrinjalo in mu postane spremljevalec. Arnold se dá odvesti na ognjenem konju pred Rim v oblegajočo armado Connétable Bourbon (1527), kjer zaživi v novi podobi. Byronov Kajn in Tragedija sta si snovno sorodna po bibliji. Tudi Kajn hrepeni po znanju in nesmrtnosti. Lucifer se s Kajnom podobno pogovarja kot z Adamom v Tragediji. Zelo sorodna sta si prizora, v katerem letita Kajn in Adam po vsemiru. Tudi Eva in Kajnova žena nosita podobne poteze. Vendar se pa v glavnih mislih in v celotni zasnovi Madách ne naslanja na Byrona.

Razmerje med Faustom in Tragedijo so nekateri nemški kritiki prikazovali v smislu posnetka. Podobna sta začetka obeh pesnitev, dasi sta docela različno pojmovana: pri Madáchu je tu ekspozicija dramatičnega spora med Gospodom in Luciferjem. Podobnosti so še: zemeljski duh, Lucifer v bizantinskem prizoru (Mephisto - Marta), Kepler - Faust (le

splošno); drugi prizor s Keplerjem (Mephisto - učenec) je še najbolj posnet, a je za Tragedijo nebitven; v londonskem prizoru je več spominov na razne prizore v Faustu (študentje, vojaki, gostilna, Eva prihaja iz cerkve, Adam se ji pridruži itd.), toda v tem prizoru je tudi toliko samoniklega; falanstrski učenjak spominja na Wagnerja v 2. delu Fausta; dalje Adamov pogled v minulost iz vseмира, sklepni spev in odrešilne ideje. Primerjati moremo tudi Fausta in Adama v celoti, pri čemer najdemo največ sorodnosti s Faustom v 2. delu. Sorodno je tudi nihanje zemskega življenja med nebese in peklom, dvigujoča sila človekovega prizadevanja v zvezi z ljubeznijo in nebeško milostjo. Goethejev vpliv je bil tako močan zato, ker mu je bila Madácheva filozofska narava sorodna.

Izvirnost pesnitve je kljub takim podobnostim tolika, da glede marsičesa morda prekaša najboljše med njimi. Bistvene prevzete značilnosti so le tri: Adam, preobražen v razne like; utelešeni satan in nebeški okvir. Izvirna pa je Madácheva zamisel: poosebljeno človeštvo, ki preživlja zgodovino, svetovna zgodovina kot dramatisirana usoda človeštva in borba med dobrim ter zlim v njej. (Goethe je zajel zamisel iz pripovedke, ljudske knjige in lutkovne igre.) Izvirna je tudi miselnost celotnega dela: pot človeštva, vera v človekovo poslanstvo in v idejo, zveza poedinca z občestvom, pomen vere, upanja in ljubezni za zemsko in nadzemsko življenje — in povezanost vseh teh značilnosti v enoto. Glede vsega tega dela ni mogoče primerjati v celoti s sorodnimi pesnitvami. Goethejevo delo je pesniška mojstrovina in Tragedija oblikovno zaostaja za njo, toda miselno je zajela več kot individualen boj. Kar Madácha zlasti odlikuje, je organska enotnost Tragedije glede osnovne ideje, zgradbe in tona; njen jasni smisel in njen miselni svet, prikazan v taki obliki in zapovrstnosti, da je glede tega Tragedija človeka edinstveno delo v svetovnem slovstvu.

Preobsežno je madžarsko kritično slovstvo o vprašanih Madáchevi Tragedije. Najznamenitejši leposlovci, esejisti in zgodovinarji so obravnavali delo v celoti ali v posameznostih, bodisi da so zrl v njem teodicejo, puritanstvo oblike, misterij itd. Madách pa je tudi snov biografskega romana (Zsolt Harsányi).

Madácheva pesnitev je kmalu nastopila pot v evropska slovstva. Čez tri leta je izšel njen nemški prevod, ki jih je doslej osem. Prevedena je tudi v angleščino, švedščino, danščino, holandsščino, francoščino, italijanščino, češčino (Vrchlický), slovaščino (Hviezdoslav), romunščino (O. Goga) in srbščino (Jovan Jovanovič Zmaj 1890 in B. Jankulov - Klearh 1939). Prišla pa je tudi v gledališče. Madách ni mislil na uprizoritev svoje miselne pesnitve; s to mislijo pa so se kmalu po njenem izidu ukvarjali mnogi. Prvi jo je uresničil ravnatelj E. Paulay v peštanskem Narodnem gledališču 1883. Skrčil je besedilo s 4139 verzov na 2560 in uvedel spremljajočo godbo. Delo je ostalo stalno na sporedu peštanskih in drugih madžarskih gledališč in je ob petdesetletnici prihoda na oder doživelo petstoto predstavo. Režijsko so ga pojmovali realistično, stilizi-

rano in kot misterij. Ker nudi mnogo vprizoritvenih možnosti, je pritegnilo številne inscenatorje. Od 1892, ko so igrali Tragedijo v Hamburgu, vedno bolj prihaja tudi na tuje odre. Istega leta so jo igrali na Dunaju in v Pragi, naslednje leto v Berlinu in 2. maja 1914 v Zagrebu, kjer sta nastopila tudi Nučič in Borštnik. V zadnjih letih je bila na sporedu v Bratislavi, na Dunaju, v Veroni na prostem ter v dunajskem, monakovskem in praškem radiu (do 1933).

Svojevrstna je usoda dela pesnika, ki ni pred njim ustvaril nič pomembnega; napisal je le še nekaj uspešnih pesmi. In čeprav je snovno pesnitev tako občečloveška, površnemu pogledu kar prenavadna, je zagrabila tolike duhove in postala zlasti v usodnih dneh človeštva eden izmed klicarjev njega vesti, protest zoper vseuničujočo razbesnelost njegovih najnižjih gonov, ki ne vodi v stalen napredek, marveč v smrt. Tragedija človeka je klic duha v Svet duha.

Literatura. Madách Imre munkái. Alexander Bernát. Budapest 1904. — Madách Imre, Az ember tragédiája. Alexander Bernát, Bpest 1919. — Voinovich Géza: Madách és Az ember tragédiája. — Németh Antal: Az ember tragédiája a szinpadon. 1933.

Karl Vladimír Truhlař | Naše obale

Bog

Negiben si, najgloblji mir Te preveva, v tako jekleni negibnosti ni stal noben stilit na svojem stebrù — in vendar sučeš sočasno v tisoč smeri svetovja v blazen ples, vzgibavaš v njem rast in glasove in butanje valov, življenje barv in mraz in bliske, drznost misli in viharje in rojstvo, dehtenje in smrt.

Ni mejé, da bi Ti tudi onkraj nje ne dihal, v vse brezkončne prostranosti si zaživel — in vendar si ves v mojem majhnem, majhnem srcu.

V Tebi je bučanje kakor od najtežjega slapa, in grom ne bo nikdar presegel bobnenja v Tebi — in vendar ne vem zate, ko Te nosim.

Nepremično si zazrt vase: kdo bi od bleščave takega jezera odmaknil oko? — In se vendar zagrebaš z vso svojo bitjo v prečudni zaskrbljenosti v vsak prašek, kapljico in lučko.